

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ ПРО РЕАЛЬНІСТЬ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

У другій половині XIX – на початку XX століть філософія права розвивалась і в дореволюційній Росії. Філософія права як обов'язкова навчальна дисципліна викладалась у Київському, Одеському, Харківському університетах. Даний період відзначався інтенсивною інтелектуальною напругою, зіткненням суперечливих підходів у культурі, філософії, політиці, правознавстві. Українські науковці, зокрема, С.Дністрянський, Б.Кістяківський, М.Ковалевський, Є.Спекторський, П.Юркевич викладали та досліджували проблеми філософії права, аргументуючи власне розуміння та їх розв'язання. У журналі «Юридическій Вестник» розгорнулася дискусія про кризу юриспруденції, що виникла у зв'язку із крахом старих теорій і виникненням нових поглядів на право. Підкреслювався тісний зв'язок із кризою правосвідомості та успадкованими теоріями про право і державу. Богдан Олександрович Кістяківський, який редагував журнал (1913-1917), відзначав, що юристам потрібно впевнено висувати принципи автономії права та юриспруденції. Лише тоді право стане міцною опорою сучасної культури. Науки про суспільство, особливо філософія, мають сприяти вдосконаленню та розвитку правознавства. Та жодна із цих наук не повинні, навіть частково, поглинати чи займати місце юриспруденції. Правознавці мають серйозно поставитися до філософії, що допоможе їм ліпше зрозуміти суть права і належно оцінити нові модні течії. Філософський підхід розкриває теоретичну та практичну мету правознавства, засоби її досягнення й очікувані результати. Отже, філософія права як специфічна сфера, розкриває і розв'язує метафізичні, етичні та гносеологічні проблеми юриспруденції. Дискусія щодо реформи юриспруденції перетворилась у дискурс, в якому взяли участь філософи, соціологи, психологи, юристи. Опубліковані статті П. Михайлова, Б. Кістяківського, П. Новгородцева, Л. Петражицького, Є.Спекторського, в яких автори критично аналізували догматичний формалізм і невизначеність термінів.

Богдан Олександрович Кістяківський (1868 – 1920) – видатний український мислитель, який заклав основи української філософії права. У своїх працях він аналізував і всебічно досліджував соціокультурний зміст права, методологічну

природу правознавства. Його методологічні пошуки – це дослідження та розкриття способів, понять, що допомагають знаходити і творити наукове знання у соціальній філософії, у правознавстві. Філософ розкривав право як соціальне явище, яке виражає культуру суспільства, виходячи із плюралістичного підходу та доповнюваності методів. Зосередження уваги на культурно-філософських засадах науки про право, як і визнання її однією із гуманітарних наук, має важливе значення для практики правозастосування. Для сучасного періоду становлення правової держави та формування належної правової культури громадян важливі такі ідеї мислителя: компроміс між різними партіями і соціальними групами у творенні нового законодавства; визнання необхідності реорганізації державної влади із влади сили у владу права; утвердження правової держави як вищої форми державного буття; визнання людиноорієнтованої суті держави; класифікація прав на два види – права особи та об'єктивний правовий порядок і визнання первинності перших щодо другого; виокремлення правових норм як елементу духовного світу людини, що знаходять своє зовнішнє застосування у поведінці та регламентуючому впливові законів на суспільні відносини; встановлення суворого контролю і свободи критики діянь влади як окремими особами так і громадами та підзаконність влади у правовій державі; констатація того факту, що відсутність правового порядку в повсякденному житті народу зумовлює низький рівень його правосвідомості. Змістовність цих ідей орієнтує на розкриття їх гуманітарної суті та закладає теоретичні основи розбудови сучасної правової держави та демократичного врядування. Наукова спадщина Богдана Кістяківського викликає інтерес не лише в історичному значенні, але й у встановленні сучасної української філософії права.

Людина поставлена в цілком особливе становище щодо суспільства. Суспільство безпосередньо і наполегливо впливає на особисте життя кожного. Для сучасної культурної епохи характерна певна примусовість з боку суспільства. Саме реальна сфера права наділяє панівною рисою, зовнішнім впливом суспільства над особою. Такому впливу сприяє і держава, що здійснює правові норми, а також громадська думка, що

підтримує непорушну основоположність правових принципів. Також впливають і внутрішні емоційні поривання, що вкорінені у психіці кожної особи. Їхня наполегливість, сила і несподіваність створюють враження чогось зовнішнього.

Б. Кістяківський підкреслював, що у сучасній культурі право займає домінуюче положення. Хоча досить спірними у науці залишаються питання про сутність права, про його об'єктивність як сукупність чинних правових норм. Популярною стала теза про істинне існування права у свідомості як всього суспільства, так і окремих людей, а не в кодексах законів чи у судових рішеннях [1, с. 288]. Це ще більше ускладнило питання про реальність об'єктивного права як культурного явища.

Дослідження поняття права, його наукового значення та цінності потрібно всебічно розглядати у взаємозв'язку із реальним існуванням. Важливо, насамперед, визначити шлях дослідження та вихідні моменти у дослідженні права. Б. Кістяківський виділяв два головні моменти для такого дослідження. Так, право як явище, дано у вигляді сукупності правових відносин [2, с. 329]. Кожен дослідник розглядає право, виходячи із певної сукупності норм чи відносин. З іншого боку, дослідження права може відбуватися різними шляхами. Правові явища можуть досліджуватися не повністю, а в певному розрізі, розглядаючи їх чи з державно-організаційного, чи соціологічного, чи психологічного, чи нормативного підходів.

Філософ відзначав, що юристи сперечаються щодо правильності визначення права. Та є одна особливість у праві, яку визнають усі. Ніхто з юристів не заперечуватиме того, що право складається з норм чи може у певний спосіб виражатися у нормах. Також сперечаються щодо суттєвих особливостей норм та їх виникнення. Так, представники державно-організаційного напрямку стверджують, що норми встановлюються якимось зовнішнім авторитетом (державною владою); представники соціологічного напрямку роблять наголос на соціальні відносини та їх розвиток; представники психологічного напрямку виділяють психічні чинники; представники нормативного напрямку підкреслюють, що норми пов'язані з етичними цінностями. Отже, право складається із норм або виражається у нормах. Норми – це правила, це загальні висловлювання про те, що кожен повинен і чого не повинен робити [1, с. 356]. Тобто норми створюються людським розумом і є результатом розумної діяльності людини. Також норми, як висловлювання, мають загальний характер. Ця загальність двоїс-

та. З одного боку, вони загальні за змістом. Будь-яке правило містить у собі якесь загальне судження, адже за певних обставин треба діяти у певний спосіб. Це загальне судження міститься і у будь-якій правовій нормі. Тому всякій правовій нормі характерна внутрішня логічна загальність. З другого боку, правова норма – це соціальне правило та їй притаманна і зовнішня логічна загальність [1, с. 357]. Тобто вона встановлюється для всіх осіб, які належать до певної соціальної групи. Саме загальність правової норми зближує її із логічним поняттям. Через двоїстість цієї загальності правова норма складніша за просте поняття. За своєю загальністю правова норма становить ніби «мультипліковане» поняття [1, с. 358].

Поняття, яке було відкрито у грецькій філософії, надало важливого значення для діяльності людського розуму і для розвитку науки. З античних часів саме «поняття» за своєю суттю раціональне. Раціональне втілене у понятті найпростіше і найповніше. В історії становлення людини раціональне вперше було усвідомлене у вигляді логічного поняття [1, с. 358].

Б. Кістяківський підкреслював, що основною і найбільш суттєвою рисою правової норми є раціональність. Оскільки за змістом норма складається із кількох понять, то раціональне у ній є складним і багатоманітним. Відповідно, і висновки, логічно отримані із правових норм, бувають різними та викликають суперечки серед юристів. Отже, правова норма складніша за поняття, а тому її елементи відзначаються різноманіттям. Зокрема, її особливості характеризуються з логічної та кількісної сторін. У кількісному значенні правова норма більш раціональна за поняття, а в якісному – менш раціональна. Отже, право є раціональним, бо складається із норм. Подібно до понять право створюється розумом людини, завдяки якому усвідомлюються й оформлюються норми [2, с. 359]. Якби право складалося лише з норм, тоді б його розвиток відбувався прямим шляхом до здійснення ідеалу.

Право – не лише сукупність норм, але й життєве явище. Право як сукупність норм – це об'єктивне право. Суб'єктивне право – це життєве явище, що здійснюється. Справжнє право має постійно здійснюватися в житті людей. Юристи, досліджуючи суб'єктивне право, зводять його до загальних понять і тому стирається різниця і навіть протилежність між суб'єктивним і об'єктивним. Так як об'єктивне право є сукупністю норм, які складаються із явищ, що за своєю природою відповідні поняттям, то суб'єктивне право складається із явищ, які за своєю природою прямо протилежні поняттям [1, с. 359]. У житті людей

суб'єктивне право дане у вигляді великої кількості правових відносин чи прав і обов'язків. Ці правові відносини чи права й обов'язки завжди конкретні, одиничні та індивідуальні. Для них характерні своєрідні риси та особливості, що властиві лише їм.

Мислитель стверджував, що теоретично суб'єктивне право, яке розглядається як узагальнення, перетворює його в систему понять. З практичного боку, тобто його втілення у життя, суб'єктивне право – це конкретна сукупність одиничних правових відносин та індивідуальних прав і обов'язків, що існують у суспільстві в певний час. Отже, за своєю логічною природою суб'єктивне право прямо протилежне об'єктивному. Об'єктивне право – це сукупність раціональних явищ духовної діяльності людини. Суб'єктивне право – сукупність життєвих фактів, що мають правове значення. Ці життєві факти у своїй індивідуальності, своєрідності та неповторності є чимось безумовно ірраціональним [1, с. 360]. Життєві факти можуть постійно змінюватися, вони так само плінні, як і саме життя. Так, одні правові відносини виникають, а інші зникають, одні права та обов'язки стверджуються, інші відкидаються. Ці мінливі правові процеси поступово утворюють нові правові явища. Деякий час таке народжуване право існує лише у вигляді ірраціональних правових фактів. Їхня раціоналізація настає набагато пізніше, коли знаходять відповідні їм правові норми. Це ще одна розбіжність суб'єктивного права в його конкретній дійсності із об'єктивним правом у його логічній чистоті.

Для теоретиків права досить зручне ототожнення права, що втілене в нормах із правом, яке здійснюється в житті у правових відносинах та індивідуальних правах і обов'язках. Вони під виглядом діючої системи права розкривають зміст чинних норм права. Особливо це зручно, коли панує писане право, – звичайно, складніше описувати справді існуючий правовий порядок у країні. Богдан Олександрович, аналізуючи даний підхід, зауважував, що таке ототожнення не завжди проводиться і визнається. Відкидають таку тотожність представники природного права, що виділяють першість і самостійність суб'єктивного права. До захисників пріоритетності суб'єктивного права належать німецькі юристи – Г. Ленц, Р. Ленінг, російський правник – С. Муромцев. У дослідженнях сутності права, його соціальної природи за критерій приймалися правові факти, що мали місце у житті людини.

Правові відносини, індивідуальні права і обов'язки, тобто правові факти, являють собою найбільш безпосередню і беззаперечну реаль-

ність права. Можна подумати, що реальне право існує лише у цих фактах суспільного життя. Р. Ленінг, Г. Ленц стверджували, що об'єктивне право – це абстракції чи загальні уявлення, які виведені з суб'єктивного права. Таке бачення, яке зводить правові норми лише до загальних понять, може підводити до думки, що об'єктивне право – це абстракції чи загальні уявлення, які виведені із суб'єктивного права. Таке бачення, яке зводить правові норми лише до загальних понять, може підводити до думки, що об'єктивне право – це лише суто раціональна форма права. Чи правильний такий підхід? Для підтвердження правильності такого підходу потрібно проаналізувати правові норми та їхні складові елементи. Будь-яка правова норма містить у собі низку понять. Поняття утворюються із психічних переживань, вражень, уявлень. Та, виникаючи із психічних переживань, поняття, як наукові утворення, прагнуть вивільнитися від них [1, с. 366]. Справді наукове поняття має бути суто раціональним утворенням і вільним від усіх ірраціональних моментів. Б. Кістяківський ставить питання про тотожність наукових понять і понять, що утворюють правові норми. Так, вони можуть бути подібними, зокрема як раціональні утворення, що є загальними. Загальність надає їм визначеності, сталості і точності. Тобто вони наділені однаковими властивостями саме у такому баченні. Проте цілковито тотожними вони не будуть. Варто згадати, що правові норми слугують життєвим практичним завданням. Відповідно до тих цілей, яким слугують правові поняття, вони набувають ще й іншого характеру, ніж наукові поняття. Правові поняття відрізняються від наукових понять за характером і цілями, яким вони слугують.

Право як елемент нашої свідомості може існувати у двох видах: як суто психічне явище (сукупність уявлень, відчуттів, вольові пориви) і як норма чи сукупність норм, яким ми надаємо надіндивідуального значення [1, с. 259] і які виникають у нашій свідомості разом з вимогами належності та обов'язку. Психологічний і нормативний підходи розглядають право лише як елемент свідомості чи як продукт людського духу. Вони не розкривають об'єктивності права, а лише різні переживання особи. Таке розуміння права, виключно в односторонній розробці кожного підходу, з необхідністю приводить до заперечення об'єктивного права.

Для розуміння властивостей психологічних і нормативних теорій права Б. Кістяківський наводить типову їхню структуру, зокрема суто психологічну. Психологічне тлумачення об'єктивного права було дано Е. Бірлінгом. Він відомий

також і як проповідник «теорії визнання». Право визначається як сукупність норм, головною ознакою яких є визнання правил зовнішньої поведінки для людей окремих груп [1, с. 260]. Е. Бірлінг не дав повного аналізу самого поняття «визнання», яке має багато різних значень. Він відзначав, що «зерном істини» у старих теоріях права («договірної», «загальної волі», «теократичної») було якраз «визнання». Саме слово «визнання» може означати різні поняття, які потрібно строго відмежовувати одне від одного. Тому воно не може бути основною ознакою для визначення наукового поняття права [1, с. 260]. Визнання може бути індивідуальним чи колективним, психологічним чи нормативним.

Богдан Олександрович аналізує працю Е. Бірлінга «Вчення про юридичні принципи». У цій праці автор зводить об'єктивне право до суб'єктивних психічних переживань, а його реальне існування для нього – це психічна ілюзія. Це підтверджується також аналогією із родовими та видовими поняттями, які не існують реально, а є продуктами нашої психічної діяльності. Для витлумачення природи об'єктивного права Е. Бірлінг послідовно дотримується суто психологічного розуміння «визнання».

Л. Г. Петражицький – найбільш відомий представник психологічної теорії права, який не лише сприйняв теорію Е. Бірлінга, але й послідовно її розвинув. Теорія права Л. Петражицького ґрунтується на вченні про утворення наукових понять. Він вважав правничі поняття вихідним пунктом наукового знання. Щоб дослідити і визначити право, потрібно виробити точне наукове поняття про нього. Л. Петражицький наводить багато прикладів із юридичної науки, представники якої послуговувались помилковими судженнями про право. Тому не вироблено істинно наукове визначення права. На думку Л. Петражицького, утворення правильних наукових понять – справа проста і легка. Поняття потрібно створювати на основі загальної ознаки певного класу предметів, відкидаючи «гносеологічні тонкощі» чи «логічні огріхи». Б. Кістяківський відзначав, що теорія Л. Петражицького ґрунтується на житейських судженнях, а не на історії науки.

П. Новгородцев – видатний історик філософії права, критикував психологічну теорію Л. Петражицького. Він підкреслював, що Петражицький відкидав значення культури та історії філософії для прогресивного розвитку людства. Для Л. Петражицького характерне суцільне заперечення попередньої науки права, що, у найвищій мірі, є антипедагогічним і навіть антикультурним. Це такий автодидактизм, що намагається виводити все із

себе, відкидаючи багатомісячну працю наукової культури та розглядаючи великий спадок минулого як «порохи та тлінь, як мертвий мотлох друкарської макулатури» [3, с. 10].

Учення Л. Петражицького відзначається двома характерними прикметами. По-перше, він вважає, що творення правильних наукових понять є вихідним пунктом наукового знання, а не його підсумком. Другою прикметою його вчення є те, що психологічне поняття права має замінити юридичний сенс права. На думку Л. Петражицького, історія науки про право перебувала у постійній залежності від практичної юриспруденції (судової практики). Для того, щоб поняття права було науковим, воно має бути незалежним від юридичної практики. Він порівнює поняття права, що виробляється «практично» і «науково», із кулінарними поняттями «зелені», «овочів», «дичини» у їх відношенні до наукових понять ботаніки і зоології. Це потрібно для того, щоб надати поняттю права наукового характеру, тобто наблизити до природничо-наукових понять. Дане порівняння, як зауважує Б. Кістяківський, зовсім неправильне. Так, рослинне і тваринне царства існують самі собою без усякого зв'язку з кулінарією. Право, навпаки, твориться в значній мірі діяльністю професійних юристів [1, с. 269]. Про теоретичну дисципліну, яка б дала наукове знання про право, Л. Петражицький наводить лише сумнівні докази. Отже, такий методологічний шлях хибний.

Б. Кістяківський ставить питання про можливість справді наукового поняття. Усі прагнуть вирішити це завдання, але остаточно здійснити це неможливо. Він підтримував думку Г. Рікєрта про те, що досконалим науковим поняттям є кантівська ідея, тобто мета, досягнути якої ми не можемо [1, с. 268]. Ми можемо лише наблизитися до пізнання істини, але повністю її не пізнаємо.

Для розкриття суті права потрібно розкрити відношення між явищем і теоретичним знанням про нього, а також його технічним застосуванням. Л. Петражицький, намагаючись дати природничо-наукове поняття права, не звернув увагу на своєрідну значимість практики, професійної діяльності та юридичної техніки для суті права. Він проігнорував практичне і життєве значення права. Якби він проаналізував співвідношення між теоретичними і технічними поняттями, то зміг би уникнути помилок у своїй науковій теорії. Своїми хибними зіставленнями «наукового поняття права» із поняттями ботаніки та зоології, а професійного поняття права з кулінарними поняттями Л. Петражицький лише затемнив дуже суттєву методологічну проблему співвідношення

між природничо-науковими і технічними поняттями [1, с.271]. Пріоритетним напрямком для нього є творення саме природничо-наукових понять. Світ соціальних явищ і світ права – це не лише світ необхідного, але й належного. Для його всебічного наукового пізнання недостатньо природничо-наукових понять, потрібно творити соціально-наукові поняття. Зокрема, для творення поняття права потрібно звернути увагу на відмінність і співвідношення між природничо-науковими і техніко-теоретичними поняттями [1, с.271]. Лише ми зможемо науково пізнати соціальний світ.

Б. Кістяківський критикував учення Л. Петражицького про «адекватні теорії», в якому він вигадував нові назви для відомих логічних принципів, зокрема, із Аристотелевої логіки. Образність термінів «хромаючія», «прыгаючія» зовсім недоречна у викладі логічних і методологічних принципів. Велику увагу Л. Петражицький зосереджував на питанні про формально-логічну правильність понять, яка полягала у відповідності обсягу поняття його змістові. Він уважав, що багато вчених керуються у творенні понять не логічними принципами, а лінгвістичними міркуваннями. Особливо це стосується юристів, які знаходяться під впливом звичного «слововживання», або ж загальноприйнятого «іменування» предметів [1, с. 272].

На думку Б. Кістяківського, тут спостерігається перебільшення небезпеки від змішування слів і назв із поняттями. У спеціальній логічній, юридичній літературі це питання розробляється і висвітлюється інакше. Мається на увазі проведення важливого розрізнення між так званими «номінальними» (Nominaldefinition), або словесними визначеннями і визначеннями «реальними» (Realdefinition), або предметними [1, с. 273]. Визначення поняття може мати різні, хоча однаково важливі задачі: з одного боку, у визначенні поняття можна намагатися цілком точно зафіксувати значення слова «право», з другого боку, – визначити сам предмет, тобто саме право [1,с.274]. У науковій літературі вже здійснено розробку цього питання. Така розробка більше відповідає справжньому науковому розвитку і нагальним методологічним запитам для побудови наукового знання. Л. Петражицький ігнорує ці розробки. У праці «Теорія права і держави у зв'язку із теорією моралі» він створив нову класифікацію явищ (уже відомих у науці) і нову термінологію для них. Класифікація явищ, перебільшення значення формально-логічних елементів відволікли його увагу від надзвичайно суттєвого

методологічного питання про співвідношення між описовими і пояснювальними науками.

Описові науки, що займаються класифікацією явищ, допомагають нам розглянути факти, але не пояснюють їх. Теоретичні науки пояснюють факти, вишукуючи причинові співвідношення між явищами. Серед юридичних наук описовою наукою є переважно догматична юриспруденція. Загальна теорія права має пояснювати поставлені цілі [1, с. 275]. Під впливом критики і традицій російської наукової думки Л. Петражицький звертав увагу на причинові зв'язки між правовими явищами. Б. Кістяківський наголошував, що в історії російської наукової думки С. Муромцев указав на головне завдання наукового пізнання права. Саме дослідження причинових співвідношень у процесі створення права є важливим для наукового пізнання.

У кінці ХХ на початку ХХІ століть філософія права як наука і навчальна дисципліна знову розвивається та переосмислюється у незалежній Україні. Відбувається інтенсивний поступ української філософії права у європейському просторі. Філософи та юристи досліджують теоретичні та практичні проблеми науки. Визначаються предмет, зміст, структура, методи дослідження філософії права як самостійної науки. Розкривається гуманістична суть права, історія становлення та його роль у житті людей. Видаються монографії, енциклопедії, підручники, словники, перекладаються праці зарубіжних представників філософії права. Також перевидаються праці українських філософів права - П.Юркевича, Б.Кістяківського, Є.Спекторського. У 2002 році заснована громадська організація «Всеукраїнська Асоціація філософії права і соціальної філософії». Із 2003 року видається міжнародний теоретичний журнал «Проблеми філософії права». На сторінках часопису відбувається дискусія між філософами і правниками щодо співвідношення філософії права та загальної теорії держави і права, філософсько-правової методології, дуалізму природного та позитивного права, протиставлення права і закону. В.Бабкін, В. Бачинін, В. Бігун, К. Жоль, А. Козловський, В. Кузнецов, С. Максимов, П. Рабінович, В. Шкода досліджують історію філософсько-правової думки в Україні, філософсько-правову методологію, онтологію права, гносеологію права, аксіологію права, філософію прав людини.

У сучасних філософсько-правових дослідженнях увага зосереджується на філософсько-методологічному дискурсі. Вважається, що загальна філософія відображає інтелектуальний розвиток нації, а філософія права – її практичний

розум. Філософи права компетентно аналізують проблеми та непорозуміння, критикуючи окремі положення опонентів, для перспективного плідного діалогу та дружнього ставлення до протилежних поглядів. Філософи, політологи, правознавці у дискусіях критично осмислюють реальний стан суспільства та шукають шляхи його розвитку. Дискусія як культурна цінність перетворюється в дискурс, коли досягається результативна концептуальна комунікація. Філософія права у період кризи і занепаду країни стає специфічною формою самосвідомості нації. Наукова еліта несе відповідальність за культуру мислення і національний дух народу. Сьогодні українська філософія права розв'язує такі ж проблеми становлення, як і на початку ХХ сторіччя.

Список літератури

1. *Кистяковскій Б.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – Москва, Издание М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. – 704 с.
2. *Михайлов П.* О реальности права // Юридический Вестникъ. – Москва, 1914, – Кн. VI. – С. 5-52 .
3. *Новгородцев П.* Психологическая теория права и философия естественного права // Юридический Вестникъ. – Москва, 1913, – Кн. III, - С. 5-34.
4. *Спекторскій Е.* Къ спору о реальности права // Юридический Вестникъ. – Москва, 1914. – Кн. VI. – С.53-69.

М. П. Альчук

БОГДАН КИСТЯКОВСКИЙ О РЕАЛЬНОСТИ ОБЪЕКТИВНОГО ПРАВА

Б. Кистяковскій – украинский философ права, акцентировал внимание на доминирующем положении права в человеческой культуре. Философ подчеркивал дискуссионность вопросов о реальности и сущности права, о его объективности и субъективности. Главным для него есть единство объективного и субъективного в праве.

М. P. Alchuk

BOHDAN KISTYAKIVSKY ON THE REALITY OF OBJECTIVE LAW

Bohdan Kistyakivsky is a Ukrainian philosopher of law emphasized the dominant position of law in the human culture. The philosopher underlined the discussion of the issues about the reality and essence of law, its objectivity and subjectivity. His major concerns is the unity of the objective and the subjective in law.